

UN DEPOZIT MONETAR PREROMAN DESCOPERIT ÎN NECROPOLA DE EPOCĂ ROMANĂ DE LA CALLATIS



Gabriel Mircea Talmațchi

Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, România; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

Mihai Ionescu

Muzeul de Arheologie Callatis, Mangalia, România; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it

Abstract: In 1994, archaeological research was carried out at the "Pelican" Restaurant in Saturn Black Sea resort in order to prepare the ground for the construction of a high school. Among the researched funerary complexes, dating to the Hellenistic and Roman eras, one tomb stands out, made of a simple pit and niche, with four Athena bronze coins struck in the local Callatian mint. Although the other tombs of this type are usually dated to the 2nd-3rd centuries BC, it is very likely that the one with the coin deposit was made at the end of the 1st century BC or in the first part of the 1st century AD. We consider that, in this situation, we can identify a singular, much earlier tomb, which, 100-150 years after it was made, got lost in the great number of similar tombs executed upon the emergence of the Sarmatians in the area. There are several arguments in favor of its earlier dating, such as: the fairly good and relatively uniform preservation of the coins, their issuance in the second half of the 3rd century to the middle of the 1st century BC. Also, their deposition as coins relics cannot exceed a few decades in their new religious significance as Charon's obol.

Rezumat: În anul 1994, în punctul restaurant "Pelican" din Saturn, au fost efectuate cercetări arheologice pentru pregătirea terenului în vederea construirii unui liceu. Printre complexele funerare cercetate, datând din epocile elenistică și romană, se remarcă și un mormânt realizat în groapă simplă și firidă, care avea în inventarul descoperit un număr de patru monede de bronz din tipul Athena, bătute în monetăria locală callatiană. Deși restul mormintelor de acest tip sunt considerate ca aparținând sec. II-III p.Chr., este foarte posibil ca cel cu depozitul monetar să fie realizat la sfârșitul sec. I a.Chr. sau în prima parte a sec. I p.Chr. Considerăm că putem identifica în această situație un mormânt singular, mult mai timpuriu, care la 100 sau 150 de ani de la momentul săpării sale, s-a pierdut în marea masă a celor executate în contextul apariției în zonă a populației sarmatice. Pentru caracterul său timpuriu sunt aduse mai multe argumente numismatice printre care: modul destul de bun și relativ uniform de conservare al monedelor, emiterea acestora odată cu a doua parte a secolului III până către mijlocul sec. I a.Chr. iar depunerea lor, ca piese relicte, nu poate depăși câteva decenii în noua lor semnificație religioasă ca obol al lui Charon.

Keywords: coins, funeral discovery, Callatis, Athena, late Hellenism, early Roman.

Cuvinte cheie: monede, descoperire funerară, Callatis, Athena, elenism târziu, roman timpuriu.

INTRODUCERE

În colecția numismatică și arheologică a muzeului de Arheologie "Callatis" din Mangalia, au fost identificate patru monede de bronz din tipul Athena bătute în monetăria de perioadă autonomă a coloniei locale¹. Ceea ce ne-a atras atenția a fost prezența comună a aceluiași tip monetar, starea de relativă uniformă conservare și, mai cu seamă, *prezența aceluiași magistrat monetar*. Declanșarea unor demersuri în scopul de a ne limpezi suspiciunile privind posibilitatea ca cele patru monede să constituie un depozit ne-a condus la

¹ Cele patru monede sunt prezente în expoziția de bază a muzeului din Mangalia.

consultarea și strângerii de informații, în parte relevate de registrul de inventar al instituției muzeale din Mangalia. Acestea ne-au confirmat supoziția inițială că ne aflăm în fața unui depozit monetar funerar. Din nefericire, până în prezent, din cauza contextului în care s-au desfășurat săpăturile arheologice, cele patru monede nu au fost asociate și analizate pe măsura importanței și semnificației lor numismatice și religioase. Astfel, deși respectivele piese monetare sunt înregistrate corect patrimonial în mod individual, la capitolul observații nu se fac precizări privind apartenența lor la un grup monetar compact, deși foarte ușor se poate vedea din înscrisuri că sunt descoperite în cadrul aceluiași mormânt². În registrul respectiv sunt menționate doar același an, aceeași săpătură și același mormânt.

Din informațiile pe care le deținem privitor la descoperirile monetare, depozite și tezaure în componența cărora sunt prezente monede de bronz callatiene autonome, este singurul depozit constituit exclusiv din monede de bronz din tipul Athena. Oricum, depozitele monetare specifice perioadei elenistice de la Callatis sunt relativ puțin prezente în bibliografia de specialitate și foarte puțin descoperite în contexte sigure, de proveniență certă. Cele mai multe dintre acestea „beneficiază” de contexte nesigure, datele de descoperire fiind cel puțin catalogate ca ambigue (la categoria întâmplătoare).

INFORMAȚII ARHEOLOGICE

Cercetarea arheologică s-a efectuat în anul 1994, în punctul numit „*Restaurant Pelican*” aflat în stațiunea Saturn (cod RAN 60491.09). Mai exact, în apropierea restaurantului, după cercetări, a fost săpată fundația viitorului Liceu Callatis, care a fost inaugurat în cursul anului 1996. Din puținele informații arheologice păstrate sau publicate până în prezent, este cunoscut faptul că au fost cercetate o serie de complexe funerare databile în epoca elenistică și în cea romană. Din punct de vedere tipologic, mormintele erau realizate în groapă simplă și firidă. Ultima posibilitate, cu firidă, corespunde în clasificarea sugerată și mormântului în care au fost descoperite monedele prezente în catalog.

Complexul funerar era orientat est-vest, cu dromosul dispus către est și a avut camera funerară blocată cu un zid realizat din blochete de calcar legate cu pământ. Sunt de reținut următoarele date tehnice: o lățime de 0,55 m, o lungime de 1,30 m și o înălțime de 0,90 m. Accesul se făcea prin dromos, după care camera funerară a fost săpată orizontal, în *loess* și blocată cu zidul de care am amintit. Mormântul respectiv aparține unui adult, cu scheletul orientat est-vest și cu craniul aflat la est. Avea nivelul de înhumare la -3,50 m față de suprafața solului. În general, acest tip de mormânt, în analogie cu ceea ce se cunoaște din cercetările anterioare de la Callatis, respectă adâncimea cuprinsă între 3 și 4 m, fiind ca mod de construcție specific perioadei cuprinsă între sec. IV a.Chr. și III p.Chr. În singurul material publicat privind și respectivele săpături arheologice, se consideră că toate mormintele descoperite în stațiunea Saturn (începând de la 200 de metri la vest și nord de incinta elenistică), în punctul amintit, aparțin epocii romane (sec. II-III p.Chr.). Mai mult, 80 % dintre aceste morminte ar aparține populației sarmatice³.

² A intrat în colecția generală a Muzeului de Arheologie Callatis din Mangalia în cursul anului 1996.

³ Georgescu, Lascu 1995, 45: „Cea de a doua zonă necropolară a Callatidei este cea de sec. II-III d.Hr., ce se întinde la vest și nord de incinta elenistică la aproximativ 200 m. Din numărul mare al acestor morminte – toate de inhumare – un procent de 80 % sunt după rit, ritual și mai ales după inventarul funerar morminte sarmatice. Se remarcă la acestea un inventar deosebit de bogat constând în bijuterii din aur, vase de bronz, un impresionant număr de vase de sticlă și arme. Elementul esențial care singularizează aceste morminte de tip sarmatic este cel de ritual. După săparea unei gropi dreptunghiulare în peretele de est se practica o

În continuare prezentăm catalogul celor patru monede de bronz descoperite în urma unor cercetări arheologice din cursul anului 1994.

CATALOG

1. AE; 11 h; 1,68 g; 14 × 13 mm; planșa 1, nr. 1.

Avers: Capul Athenei acoperit cu un coif corintian orientat spre dreapta.

Revers: Spicul de grâu și măciuca lui Herakles; legenda: **(K)ΑΛΛ(A)**; magistratul monetar **ΜΟΣΧΙ** (probabil *Μοσχίων*).

Nr. inv. MA Callatis 2708; stare de conservare bună.

Catalog: Pick 1898, 103, nr. 240; Stancomb 1996, 157, nr. 11; Stancomb 2000, pl. V, nr. 99 etc.

2. AE; 11 h; 2,46 g; 13 × 12 mm; planșa 1, nr. 2.

Av: Capul Athenei acoperit cu un coif corintian orientat spre dreapta.

Rv: Spicul de grâu și măciuca lui Herakles; legenda: **ΚΑΛΛ(A)**; magistratul monetar **ΜΟΣΧΙ** (probabil *Μοσχίων*).

Nr. inv. MA Callatis 2709; stare de conservare bună.

Catalog: Pick 1898, 103, nr. 240; Stancomb 1996, 157, nr. 11; Stancomb 2000, pl. V, nr. 99 etc.

3. AE; 12 h; 2,80 g; 13 × 12,5 mm; planșa 1, nr. 3.

Avers: Capul Athenei acoperit cu un coif corintian orientat spre dreapta.

Revers: Spicul de grâu și măciuca lui Herakles; legenda: **ΚΑΛΛ(A)**; magistratul monetar **ΜΟΣΧΙ** (probabil *Μοσχίων*).

Nr. inv. MA Callatis 2710; stare de conservare bună.

Catalog: Pick 1898, 103, nr. 240; Stancomb 1996, 157, nr. 11; Stancomb 2000, pl. V, nr. 99 etc.

4. AE; 11 h; 2,11 g; 13,1 × 12,8 mm; planșa 1, nr. 4.

Avers: Capul Athenei acoperit cu un coif corintian orientat spre dreapta.

Revers: Spicul de grâu și măciuca lui Herakles; legenda: **(K)ΑΛΛΑ**; magistratul monetar **ΜΟΣΧΙ** (probabil *Μοσχίων*).

Nr. inv. MA Callatis 2713; stare de conservare relativ bună.

Catalog: Pick 1898, 103, nr. 240; Stancomb 1996, 157, nr. 11; Stancomb 2000, pl. V, nr. 99 etc.

COMENTARIU NUMISMATIC

Tipul monetar „Atena” (atestarea zeiței în Callatis, iconografie, magistrat, pond, cronologie)

Cea mai frecventă emisiune cunoscută din descoperirile monetare bătute în monetăria de la Callatis este cea din tipul Athena (la concurență puternică cu tipul Apollo), cu două serii emitente, diferența iconografică fiind asigurată de reversul exemplarelor. Pe aversul monedelor din tipul Athena apare capul zeiței, acoperit cu coif corintian, orientat spre dreapta (văzut din profil), iar pe revers sunt reprezentate o măciucă, un spic de grâu⁴ și un scut sau o cunună de lauri, însoțită uneori și de un kerykeion⁵. Zeitatea este prezentă

adâncitură boltită care, după depunerea înhumatului, se astupa cu un zid de blochete de calcar legate cu pământ. Detalii de ritual se pot observa numai la practicarea gropii propriu-zise de înhumat, orientarea la est a capului determinând după anotimp (de unde răsare soarele) săparea gropii mari de formă dreptunghiulară. Aceste tipuri de morminte au fost întâlnite în zona Saturn.”

⁴ Bărlădeanu-Zavatin 1980, 236.

⁵ Pick 1898, 104, nr. 247; Ruzicka 1913, 9, nr. 243, 243 b, 243 c, 10, nr. 243 d, 247 a; Sutz 1912-1913, 363, nr. 8; Iliescu *et alii* 1967, 6, nr. 13-15.

imprimată și pe pondurile cetății, în asociere cu Nike⁶ sau cu atributele personale, arc în teacă și măciucă⁷.

Cultul zeiței este bine atestat la Callatis așa cum ne relevă inscripțiile descoperite, unul din epitetele sale principale folosite pe plan local fiind, încă din sec. al IV-lea a.Chr.⁸, de „protectoare a cetății” (*Πολιάς*)⁹.



Pl. 1. Monede de bronz din tipul Athena din depozitul funerar descoperit cu prilejul cercetărilor arheologice din Saturn-Mangalia (1994, punct „Restaurant Pescărie”) / Bronze coins of the Athena type from the funerary deposit discovered on the occasion of the archaeological researches from Saturn-Mangalia (1994, point „Restaurant Pescărie”).

Cele patru exemplare din depozitul funerar din catalog aparțin aceluiași tip monetar, pe reversul lor fiind prezente atributele sale clasice, măciuca și arcul în tolbă. Pe avers, ca și pe revers, consemnăm folosirea aceluiași ștanțe. Doar într-o singură situație, datorită apariției unei erori la procesul mecanic de batere, prin deplasarea pastilei de metal tabloul iconografic este ușor deplasat, lipsind imprimarea / centrarea perfectă. Toate piesele par a fi bătute în monetăria locală în aceeași perioadă, dacă nu chiar în aceeași secvență cronologică, sub același magistrat monetar. Pe revers este inscripționat, mereu foarte bine ilustrat, sub formă prescurtată, numele cetății *ΚΑΛΙΑ*. Aceeași formă abreviată poate fi observată și în cadrul tipurilor Herakles de argint și de bronz, Demetra, Dionysos, Artemis și Hermes¹⁰. De asemenea, aceeași legendă poate fi identificată și pe pondurile cetății din perioadă autonomă¹¹.

În urmă cu un deceniu, în cercetarea numismatică de profil din România, s-a calculat o mediană a greutateilor monedelor din tipul monetar Athena, cu magistratul monetar *ΜΟΣΧΙ*(--). Erau avute în vedere șase exemplare publicate (cu pondul de 3,53 g; 3,01 g; 2,68 g; 2,54 g; 2,20 g și 2,17 g). Valoarea calculată era de 2,80 g¹². Piesele din lotul din catalog au greutate cuprinse între 1,68 și 2,80 g. Cea de 1,68 g pare a fi cea mai ușoară piesă dintre toate cele cunoscute din

⁶ Moisil 1957, 264, nr. 10-11.

⁷ Moisil 1957, 269, nr. 12.

⁸ Pippidi 1998, 107, 141.

⁹ Avram 1999, 76, with the commentary of A. Avram, 94; cf. Sauciuc Săveanu 1965, 354-355; Pippidi 1998, 107 și 141.

¹⁰ Talmațchi 2011, 352.

¹¹ Ruzicka 1917, 74, nr. 2.

¹² Talmațchi 2011, 424.

această serie monetară, cu acest magistrat. Este foarte posibil, la fel ca și în cazul altor tipuri monetare, să se fi căutat de către autoritățile locale găsirea unei soluții pentru producerea unor diviziuni și chiar subdiviziuni în cadrul mai multor tipuri monetare de bronz.

Materialul epigrafic atestă prezența în cetate, începând cu sec. al III-lea a.Chr. și până în sec. I a.Chr., a magistraților financiari, definiți ca trezoreri, agenți financiari, manipulatori ai banului public și responsabili ai greutăților oficiale¹³. Pornind de la o listă mai veche a magistraților monetari cunoscuți la Callatis elaborată de R. Münsterberg¹⁴, relativ recent a fost realizată o corespondență între magistrații monetari cunoscuți din izvoarele numismatice și numele de persoane cunoscute prin intermediul izvoarelor epigrafice, propunându-se reconstituirea unor nume¹⁵. De asemenea, mai există și o listă a purtătorilor de nume grecești, în cadrul unui tabel antropomic exhaustiv, privind populațiile aflate în zona nordică și nord-vestică a Pontului Euxin (sec. VI-I a.Chr.)¹⁶. Magistratul monetar prezent în depozitul nostru funerar a fost propus a fi ΜΟΣΧ/ΜΟΣΧΙ [Μοσχ(--)¹⁷ sau Μοσχ(ων)]¹⁸, el fiind cunoscut până în prezent din câteva descoperiri monetare¹⁹. Revenind la izvoarele epigrafice, acest nume apare la Callatis spre exemplu într-o inscripție din a doua jumătate a sec. I a.Chr., unde este menționat un anume Μοσχ(ων), pe o stelă de marmură, probabil membru al unei asociații organizată în jurul unui gymnasium²⁰.

Privind retrospectiv ansamblul celor mai avizate păreri încercăm să surprindem cea mai exactă cronologie a acestui tip monetar cu Athena de perioadă autonomă. Gh. Poenaru Bordea considera debutul atelierului callatian cândva între circa 330 și sfârșitul sec. al IV-lea a.Chr. (poate până în 281 a.Chr.), iar printre ultimele tipuri monetare bătute în monetărie enumeră Artemis, Hermes și Herakles, ultimul fiind cel cu Athena²¹. Constantin Preda propunea în cazul emisiunilor târzii de bronz callatiene (Apollo, Athena, Artemis și Hermes, fără ca această ordine să fie și cea neapărat cronologică), emiterea lor de la sfârșitul sec. al III-lea a.Chr. până către mijlocul sec. I a.Chr. Probabil că cele mai multe au fost emise cu precădere între sec. al II-lea a.Chr. și până în primele trei decenii ale sec. I a.Chr., când, odată cu acțiunea militară a lui Burebista, s-ar fi încheiat activitatea monetăriei de epocă autonomă²². W. M. Stancomb oferă noi sugestii privind cronologia diferitelor tipuri monetare emise de către cetate în epocă autonomă, dar fără a aduce argumente numismatice, istorice sau arheologice explicite în favoarea propunerilor sale²³. Astfel, el indică pentru tipul Atena/măciucă și spic de grâu baterea de monede în perioada anilor 100 - 80 a.Chr., respectiv ulterior a doua jumătate a sec. II - începutul sec. I a.Chr.²⁴.

¹³ Avram 1999, 90, 230, 232 și 380.

¹⁴ Münsterberg 1911, 87.

¹⁵ Avram 1999, 81-82.

¹⁶ Cojocaru 2004, 153-341.

¹⁷ Pick 1898, 103, nr. 240; Münsterberg 1911, 87.

¹⁸ Avram 1999, 82.

¹⁹ Pentru ΜΟΣΧ vezi la Pick 1898, 103, nr. 240; Iliescu *et alii* 1967, 6, nr. 13, pentru ΜΟΣΧΙ vezi la Pick 1898, 103, nr. 240; Moisil 1912, 12, nr. 23; Stancomb 1996, 157, nr. 11; Stancomb 2000, pl. V, nr. 99; Talmațchi 2003 d, 192, nr. 186-187.

²⁰ Avram 1999, 384-385, nr. 69.

²¹ Poenaru Bordea 1978, 115; Poenaru Bordea 1997, 60-61.

²² Preda 1998, 76; vezi și Talmațchi 2016, 446; Talmațchi 2020, 141.

²³ Stancomb 1996, 155-157.

²⁴ Stancomb 2000, pl. V.

Alte descoperiri de depozite monetare callatiene de perioadă autonomă

Depozitul monetar funerar descoperit la Mangalia (Saturn) în 1994, continuă seria celor care au în componență monede callatiene de perioadă autonomă²⁵. Cele mai multe dintre acestea sunt descoperite la Mangalia, după cum vom vedea mai jos. Înainte de anul 1912, a fost descoperit într-un vas ceramic, un depozit alcătuit dintr-un număr neprecizat de monede callatiene autonome de bronz, în general de modul mic, în asociere cu un pond produs pe plan local²⁶. În anul 1935, cu prilejul unor săpături ocazionale, a fost descoperit într-un vas ceramic, un tezaur compus din 16 monede de bronz autonome de Callatis din tipurile Dionysos/cunună, Athena și unul neprecizat (1 ex.)²⁷. În anul 1958, la intersecția străzilor Vasile Pârvan cu șoseaua Constanței, au fost descoperite în condiții întâmplătoare, un număr neprecizat de monede grecești de argint, dintre care s-au mai recuperat patru monede din Apollonia Pontica, șase monede callatiene și patru monede mesambriene²⁸. În anul 1962, pe str. Ștefan cel Mare colț cu str. Oituz, în marginea de sud-vest a clădirii Poștei, a fost descoperit într-un vas, la o adâncime de 2,50 m, un depozit monetar compus din 50 de monede de bronz. Dintre acestea s-au recuperat 48 exemplare aparținând tipurilor Demetra/cunună și Dionysos/cunună²⁹.

La Ion Corvin (com. Ion Corvin, jud. Constanța) a fost descoperit în anul 1905 un tezaur care se compunea din aproximativ 2.000 de monede de argint din Apollonia Pontică, Mesambria, Histria, Callatis, Prium. Se adaugă între șapte și douăzeci de stateri de electrum din Cyzic³⁰. Primul depozit monetar callatian de la Adamclisi (com. Adamclisi, jud. Constanța) a fost descoperit înainte de anul 2000, la nord-vest de localitate, apărut întâmplător la aproximativ 700-800 de metri de cetate. El este format din patru exemplare callatiene de bronz din tipurile Dionysos și Apollo³¹. Cel de-al doilea depozit de la Adamclisi provine din punctul Ispanaru și este format din opt monede de bronz callatiene, din tipurile Demetra, Dionysos/cunună și Apollo³². Un alt depozit este descoperit relativ în apropiere de ultimele enumerate, în vecinătatea localității Șipote (com. Șipote, jud. Constanța) și compus din cinci monede de bronz callatiene din tipul Dionysos/cunună³³. Cu ocazia săpării fundațiilor pentru o construcție, a apărut în anul 2003 în localitatea Tuzla (com. Tuzla, jud. Constanța), un depozit de 30-35 de monede de bronz tomitane și callatiene autonome, dintre care au fost recuperate 10 exemplare. Două dintre acestea sunt callatiene din tipul Dionysos/cunună³⁴.

De la Capul Șabla (Dobrici, Bulgaria) - Karon Limen provine un tezaur monetar alcătuit din monede callatiene de bronz autonome³⁵. În anul 1947 a fost găsit la Silistra (Silistra, Bulgaria) un tezaur compus din nouă piese, șase tetradrahme postume de la Alexandru III

²⁵ Nu vom analiza contextele de descoperire ale tuturor acestor depozite și tezaururi monetare, alături de unele necesare discuții privind piesele asociate cu monedele autonome callatiene și alte aspecte conexe. Ne rezervăm această posibilitate într-un articol viitor.

²⁶ Netzhamer 1912, 84-85; Ruzicka 1913, 295-296; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 115, nr. 864.

²⁷ Moisil 1944, 14-15, nr. 129-141; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 113, nr. 862.

²⁸ Talmațchi 2017a, 287-289, nr. 1-14.

²⁹ Poenaru Bordea 1968, 103-125; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 115, nr. 863.

³⁰ Moisil 1913, 63, nr. 23; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 101, nr. 734.

³¹ Talmațchi 2009, 193-194, nr. 1-4.

³² Talmațchi 2017b, 542-543, nr. 21-28.

³³ Talmațchi 2017b, 544-543, nr. 30-34.

³⁴ Talmațchi 2006a, 94, nr. 22.

³⁵ Avram, Poenaru Bordea 2010, 595.

(piese emise de la Mesambria), o drahmă de la Histria, una de la Callatis și o tetradrahmă de la Seleucos I³⁶.

După cum se poate observa, din Dobrogea istorică, provin un total de 11 tezaure și depozite monetare care au în componență monede callatiene autonome, fie de bronz (în mod majoritar), fie de argint. Din acestea doar două au și monede din tipul Athena, în consecință fiind printre cele mai târzii tezaure dintre cele repertoriate. Ele apar fie singure ca tip, fie sunt asociate cu monedele din tipul Dionysos/cunună de iederă.

Pe lângă descoperirile din Dobrogea, este de adăugat o singură apariție la nord de Dunăre sub forma tezaurului monetar descoperit la Poiana (com. Nicorești, jud. Galați). Acesta este format din 32 de monede de bronz autonome din tipul Apollo³⁷. Reluând ideea exprimată anterior, în mod firesc spunem noi, cele mai multe depozite monetare de bronz sunt consemnate ca descoperite în Mangalia (cinci), fiind „sume” care făceau parte din circulația monetară de pe piața internă a orașului.

Analogii cu alte descoperiri monetare funerare din Callatis și Tomis

Cele patru monede din mormântul descoperit la Saturn nu sunt singurele descoperiri monetare de perioadă autonomă din necropola elenistică a cetății Callatis. Totuși, astfel de descoperiri funerare monetare pot fi catalogate ca relativ rare, poate și datorită situației aparte a săpăturilor arheologice desfășurate în a doua parte a sec. XIX și începutul sec. XX în zona orașului modern și contemporan Mangalia.

Printre acestea, pot fi enumerate cele câteva cunoscute din puținele publicări consemnate. Astfel, odată cu cercetarea movilei în care a fost descoperit mormântul cu papyrus, în mantaua sa³⁸, au fost descoperite monede de bronz emise de Filip al II-lea și Alexandru al III-lea. Acestea au contribuit în mod major la datarea întregul complex descoperit, în a doua jumătate a sec. al IV-lea a.Chr.³⁹.

De asemenea, odată cu lucrările din zona șantierului naval de la Mangalia din anul 1974, pe malul sudic al lacului Mangalia, a fost descoperit un mormânt de inhumație (nr. 2), sub forma a două ciste alăturate. Într-una din ele, și anume cea corespunzătoare mormântului aflat la sud, a fost descoperită o monedă de argint callatiană din tipul Herakles (divizionară). Din inventar mai făceau parte un bol mic cu firnis negru, un strigiliu de fier, o oglindă de bronz circulară și un inel masiv din fier⁴⁰. În general, mormintele descoperite în zona respectivă sunt datate în ultimul sfert al sec. al IV-lea și în primele decenii ale sec. al III-lea a.Chr.⁴¹.

În anul 1978, în cadrul desfășurării unor lucrări de canalizare, „în spatele blocului de pe str. Rozelor, a fost distrus de săpători un mormânt - probabil de incineratie”, care cuprindea în inventarul funerar și două monede de bronz: una callatiană de bronz din tipul Athena și o a doua, tot de bronz, „scitică”. Restul inventarului cuprindea două unguentarii fusiforme, un colier, o mărgea antropomorfă, opt mărgele de sticlă și numeroase altele bitronconice, rotunde inelare, pastilate, rotunde, o aplică de bronz etc. Datarea mormântului aparținea celei de a doua jumătăți a sec. al III-lea și întregului sec. al II-lea a.Chr.⁴².

³⁶ Герасимов 1950, 322; Thompson, Mørkholm, Kraay 1973, 115, nr. 870.

³⁷ Teodor, Nicu, Țau 1987, 133-138; Marin 2018, 87-117.

³⁸ „...deși mantaua movilei a fost distrusă de lucrările amintite”, adică nivelarea terenului din partea de vest a stadionului ce era pregătit pentru startul construcțiilor conform Preda, Popescu, Diaconu 1962, 445.

³⁹ Preda, Popescu, Diaconu 1962, 448.

⁴⁰ Preda, Bârlădeanu 1979, 98.

⁴¹ Preda, Bârlădeanu 1979, 104-105.

⁴² Bârlădeanu-Zavatin 1980, 235-237.

În anul 1958, în condiții relativ neclare, a fost descoperit un depozit monetar funerar, la intersecția străzilor Vasile Pârvan cu Constanței. Atrage atenția asocierea monedelor divizionare din Apollonia Pontica, Mesembria și Callatis în cadrul unui complex închis. Monedele din Apollonia Pontica sunt în număr de patru (o drahmă și trei dioboli), monedele din Mesambria sunt patru (toate dioboli), la care se adaugă monedele din Callatis în număr de șase din tipul Herakles (toate hemidrahme). Datarea acestui depozit, dacă ne referim strict doar la monedele apolloniene și mesambriene, pare să aparțină celei de a doua jumătăți a secolului al IV-lea a.Chr. Dacă ținem seama și de prezența monedelor de argint callatiene ne-am orienta mult mai exact spre ultimul sfert al aceluiași secol. De asemenea, având în vedere locul de descoperire, credem că este foarte posibil ca tezaurul să provină dintr-un mormânt. Această constatare ar avea drept consecință adăugarea unei perioade bune de timp până când monedele au întrunit toate condițiile necesare pentru deținătorii lor, în renunțarea la valoarea lor de piață și transformarea lor în obiecte cu încărcătură simbolică religioasă. Unele dintre piese par să aibă și o anumită uzură, din batere sau mai ales prin circulație. Așa că nu excludem ca ipoteză de lucru și depunerea tuturor pieselor în chiar debutul sec. al III-lea a.Chr. Acumularea pieselor s-ar fi făcut în timp, în cadrul familiei respective. Dar, această constatare are valoare științifică doar dacă depozitul provine, și sunt mari șanse în acest sens, dintr-un complex funerar.

Aceeași situație, cu descoperiri funerare monetare relativ rare, o găsim și la Tomis. Putem enumera câteva astfel de descoperiri monetare făcute în contexte funerare preromane. Amintim descoperirea de la Gara Veche, din anul 1961, a unui mormânt de incinerare, cu un bogat inventar funerar. În cadrul acestuia se aflau și o monedă histriană de bronz turnată din tipul „cu roata”, respectiv o alta din Apollonia Pontica bătută în argint. Acest mormânt era datat către mijlocul sec. al IV-lea a.Chr.⁴³. În același an, pe fostul bulevard Filimon Sîrbu (actualul bulevard I. C. Brătianu), a fost descoperit un mormânt de incinerare, cu un bogat inventar funerar, care conținea și un mic depozit monetar compus din 11 monede de bronz tomitane autonome, datarea sa aparținând sfârșitului de sec. III a.Chr. și începutului de sec. II a.Chr.⁴⁴. Reținem și o descoperire făcută până în anul 1970, în nord-estul orașului, la cca. 450 de m de piața Soveja, lângă malul mării, a unui mormânt de inhumație acoperit cu țigle. Inventarul funerar cuprindea elemente vestimentare, de podoabă, vase, obiecte de ofrandă și o monedă tomitană autonomă de bronz.⁴⁵

CONCLUZII

Folosirea monedei și în alte practici ce depășeau strict domeniul său inițial de aplicabilitate este un aspect secundar din cercetarea de specialitate, dar care a oferit informații interesante privind implicarea sa, prin intermediul personajului uman, în domenii total diferite destinate scopului primordial. Unul din aceste domenii este cel funerar, al practicilor funerare, în general al vieții spirituale religioase.

Piese monetare izolate sau asociate, care provin din contexte funerare, întăresc și mai mult constatarea, demonstrată deja arheologic, care susține folosirea documentului monetar în epocile antice ca „mod de plată” pentru asigurarea trecerii defunctului sau defunctei către lumea morților. Este o practică curentă, răspândită în cadrul unor curente

⁴³ Bucovală 1967, 12-13.

⁴⁴ Bucovală 1967, 47-51.

⁴⁵ Bucovală 1970, 191-197.

limitate cronologic în întreaga lume antică, iar cetățile Tomis și Callatis nu au avut motive să facă notă discordantă. Totuși, și din experiența noastră arheologică, ca idee generală, putem considera că un număr relativ mic de morminte au și monede (dacă ne raportăm la numărul de morminte publicate din necropolele tomitane și callatiene). În fapt, nu există, în acest stadiu al cercetărilor arheologice funerare, o practică generalizată introducerea uneia sau a mai multor monede în interiorul mormântului, lângă capul sau în gura defunctului/defunței. De altfel, cercetarea necropolelor rămâne un spațiu activ de acțiune, deosebit de generos prin informațiile pe care le oferă. Prin surprinderea respectivelor piese monetare în eventuale contexte funerare, urmărim și pulsul activităților coloniilor în cadrul mult lărgit a ceea ce am numi spațiul celor decedați din cotidianul înconjurător (ca obol pentru *Charon*), corespunzător unui *polis* de perioadă elenistică.

În mod teoretic, pentru perioada antică, monedele descoperite în morminte aveau o destinație precisă, dedicate vieții spirituale religioasă. În cazul mai multor exemplare ele se constituiau în depozite voluntare, care, probabil, în accepțiunea rudelor, ofereau mai multe șanse de reușită imediatei experiențe solitare către cealaltă lume. Uneori sunt folosite și sub formă de bijuterii sau alte accesorii, cele mai la îndemână fiind catalogate ca amulete⁴⁶. Ele reprezentau, așa cum s-a observat deja, atât pentru lumea elenistică, cât și pentru cea romană, numerar care nu mai era folosit pe piața monetară locală sau zonală, fiind ieșite, uneori și de câteva decenii bune din circulația monetară reală (piese relicte). Aceste constatări sunt valabile cu atât mai mult pentru piesele care au fost turnate sau bătute în metal comun (bronz sau cupru). Depozitele funerare compuse din mai multe exemplare sunt strânse în timp, intervalul cronologic fiind variat și în funcție de realitățile epocii respective, de amploarea evoluției circulației monetare locale etc. Cu excepția celor care, cum este și cazul depozitului nostru descoperit în 1994, au fost extrase de pe piața locală, foarte posibil, în același timp, în aceeași secvență⁴⁷. Cele mai interesante exemple pentru situația monedelor din depozitele descoperite în morminte, pentru teritoriul dobrogean (în epocă antică), par a fi cele constatate în anticul Tomis. Istoria întinsă pe parcursul a 12 secole a acestuia a creat premiza creării și întinderii pe largi zone a mai multor necropole, în afara zidurilor de incintă (care au fost „mobile”, în funcție de prosperitatea sau non-prosperitatea vremurilor), pentru perioadele greacă, romană și romano-bizantină. Cercetările arheologice din toate necropolele tomitane au prilejuit descoperirea a numeroase morminte care conțineau și depozite monetare funerare⁴⁸.

Depozitul monetar descoperit la Callatis (Saturn), pornind de la componența sa, poate sugera o datare relativ exactă. Doar că, în general, datarea acestor complexe funerare închise s-a făcut în cercetarea arheologică românească, în primul rând, prin prisma pieselor monetare și destul de puțin pe baza restului inventarului arheologic. Nu de puține ori s-a putut constata o distonanță flagrantă (care scăpa celui care publica respectivele descoperiri funerare arheologice) între datarea altor piese de inventar (din ceramică, sticlă, metal etc.) și cea a monedelor. Astfel, se pot ridica numeroase semne de întrebare în stabilirea momentului cronologic relativ exact al înhumării sau incinerării defuncțiilor. În consecință, datarea rămâne susceptibilă de a fi reevaluată în mod continuu, odată cu dezvoltarea cercetărilor de specialitate asupra diferitelor categorii de obiecte arheologice identificate în

⁴⁶ Talmațchi 2006b, 72; vezi în acest sens și perforarea lor.

⁴⁷ Vezi în acest sens circulația lor în aceeași secvență cronologică sub același magistrat monetar.

⁴⁸ Bucovală 1967, *passim*; Custurea, Talmațchi 2011, 171, nr. 31/XII-XIII, 177-178, nr. 31/XXIV, 178, nr. 31/XXVI, 178-179, nr. 31/XXVIII-XXXIII, 180-181, nr. 31/XXXV-LX etc.

contexte funerare. **Prudența** este cuvântul de ordine în analiza depozitelor monetare funerare descoperite în necropolele antice vest-dobrogene și de oriunde. După cum se poate observa, depozitele monetare funerare nu trebuie a fi absolutizate în stabilirea și rescrierea anumitor cronologii, considerarea în mod categoric a unor emisiuni ca fiind paralele în circulație etc. Ar fi de dorit folosirea pentru astfel de scopuri a celor descoperite în afara cadrului necropolelor. Și aceasta în virtutea mai multor aspecte specifice deja amintite anterior. Ele rămân, în linia celor precizate, a fi folosite doar ocazional sau chiar de evitat.

Însăși prezența unor exemplare în contexte mult mai târzii față de momentul de batere reclamă o atenție specială și o inevitabilă prudență în folosirea lor ca etalon în cadrul inventarului închis funerar, respectiv în susținerea unor reorganizări cronologice în ceea ce privește tipurile monetare și densitatea de emiteri în anumite faze de activitate în monetăriei grecești locale.

Revenind strict la depozitul monetar constituit din monede de bronz din tipul Athena, considerăm că trebuie să corectăm informația cronologică privind apartenența mormântului la orizontul funerar stabilit anterior. Acesta se poate data, de fapt, către sfârșitul epocii elenistice (sec. II-I a.Chr.) sau, în mod excepțional, în debutul epocii romane (sec. I p.Chr.). Este foarte posibil ca acest mormânt, descoperit în afara ariei cunoscute a necropolei elenistice propriu-zise, să fi fost unul singular sau asociat cu alte câteva astfel de morminte, afectate sau chiar distruse de viitoarele morminte sarmatice de epocă romană din sec. II-III p.Chr. De asemenea, nu cu mult timp în urmă, primul semnatar al acestui articol sublinia posibilitatea ca, de cele mai multe ori, astfel de monede să fie folosite ca piese relictate în contexte funerare⁴⁹. Dar, chiar și în spiritul acestei idei, nu putem lua în considerare ca posibilă folosirea lor chiar atât de târzie, într-un mormânt de sec. II p.Chr., a unor monede bătute cu trei sute de ani mai devreme. Sunt inclusiv mult prea bine păstrate ca stare de conservare. Dar acest fapt nu schimbă informațiile cunoscute privind existența unei necropole romane din sec. II-III p.Chr. în aria respectivă. Totuși, în această zonă, se remarcă prezența unui mormânt de perioadă elenistică târzie sau romană timpurie săpat într-un spațiu destinat în viitor celor decedați în epoca romană imperială. O depunere a depozitului în cursul secolelor II-III p. Chr. este mult prea tardivă raportându-ne la perioada de batere și circulație a acestor monede la Callatis, în *chora* și în alte areale de influență economică și comercială.

BIBLIOGRAFIE

- Avram, Al. 1999, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, volume III. Callatis et son territoire (ISM III)*, Bucarest-Paris.
- Avram, Al., Poenaru Bordea, Gh. 2010, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor, vol. I., Moștenirea Timpurilor Îndepărtate*, București, 561-666.
- Bârlădeanu-Zavatin, E. 1980, *Noi descoperiri în necropolele callatiene (I)*, *Pontica* 13, 216-240.
- Bucovală, M. 1967, *Necropole elenistice la Tomis*, București.
- Bucovală, M. 1970, *Descoperiri noi în zona suburbană a Tomisului*, *Pontica* 3, 189-209.
- Cojocaru, V. 2004, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași.

⁴⁹ Talmațchi 2017a, 296.

- Custurea, G., Talmațchi, G. 2011, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța.
- Georgescu, V., Lascu, S. 1995, *Callatis-Mangalia 2500. Micromonografie*, Mangalia.
- Герасимов, Т. 1950, *Коллективни находки от монети*, Известия на археологическия институт София 17, 316-322.
- Iliescu, O., Isăcescu, E., Gramatopol, M., Popescu, C. 1967, *Creșterea Colecțiilor Academiei RPR* 19, ianuarie-martie.
- Marin, S. 2018, *O nouă prezentare a tezaurului de monede callatiene de la Poiana, jud. Galați*, în Munteanu, L., Nicola, C. D., Talmațchi, G. M. (eds.), *Studia numismatica et Archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblate*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXXIX, București/Piatra Neamț, 87-117.
- Moisil, C. 1912, *Creșterea colecțiilor*, Analele Academiei Române 21, octombrie-decembrie, 235-337.
- Moisil, C. 1913, *Monete și tezaure monetare găsite în România și în Ținuturile românești învecinate*, Buletinul Societății Numismatice Române 10, 20, 62-64.
- Moisil, C. 1944, *Creșterea Colecțiilor în anii 1938-1942, Stampe, manuscrise, documente, numismatică*, București.
- Moisil, C. 1957, *Ponduri inedite sau puțin cunoscute din Histria, Callatia și Tomi*, Studii și Cercetări de Numismatică 1, 247-295.
- Münsterberg, R. 1911, *Die Beamtennamen auf den griechischen Münzen geographisch und alphabetisch geordnet*, Numismatische Zeitschrift, Österreichische Numismatische Gesellschaft 4, 6-132.
- Netzhammer, R. 1912, *Greutăți antice din Dobrogea*, Revista Catolică 1, 1, 82-90.
- Pick, B. 1898, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, Berlin.
- Pippidi, D. M. 1998, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București.
- Poenaru Bordea, Gh. 1968, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, Studii și Cercetări de Numismatică 4, 103-125.
- Poenaru Bordea, Gh. 1978, *Viața economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice și numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, București.
- Poenaru Bordea, Gh. 1997, *Emisiunile monetare din atelierele grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.-III). Un stadiu al problemei, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 56-70.
- Preda, C. 1998, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București.
- Preda, C., Bârlădeanu, E. 1979, *Săpăturile arheologice de salvare din zona șantierului naval de la Mangalia (1974)*, Pontica 12, 97-107.
- Preda, C., Popescu, Em., Diaconu, P. 1962, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, Materiale și Cercetări Arheologice 8, 439-455.
- Ruzicka, L. 1913, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, Zeitschrift für Numismatik, Berlin, 4-14.
- Ruzicka, L. 1917, *Inedita aus Moesia Inferior*, Numismatische Zeitschrift, Österreichische Numismatische Gesellschaft 50, 73-173.
- Sauciuc-Săveanu, Th. 1965, *Dedicație pentru Atena Polias din Callatis*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 16 (2), 353-375.
- Stancomb, W. M. 1996, *Some coins minted at Callatis*, Studii și Cercetări de Numismatică 10, 155-157.

- Stancomb, W. M. 2000, *Sylloge Nummorum Graecorum, Vol. XI, The William Stancomb collection of coins of the Black Sea region*, Oxford.
- Sutzu, M. C. 1912-1913, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Callatis, Istros)*, Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice 35, 362-385.
- Talmațchi, G. 2003, *Monede autonome histriene, tomitane și callatiene descoperite în Dobrogea*, Arheologia Moldovei 23-24, 183-197.
- Talmațchi, G. 2006a, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren.
- Talmațchi, G. 2006b, *Monedele de tip macedonean în Dobrogea*, Sfântu Gheorghe.
- Talmațchi, G. 2009, *Un lot de monede callatiene autonome descoperite la Adamclisi, jud. Constanța*, Buletinul Societății Numismatice Române 98-103 (2004-2009), 193-195.
- Talmațchi, G. 2011, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epocă autonomă. Iconografie, legendă, metrologie, cronologie și contramarcare*, Cluj-Napoca.
- Talmațchi, G. 2016, *The Coinage of Callatis in the Hellenistic Period revisited*, în Robu, A., Bîrzescu, I. (eds.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare, les cités de la Propontide et du Pont-Euxin, Archéologie, épigraphie, histoire, Actes du colloque de Mangalia (8-12 juillet 2012)*, Paris, 439-450.
- Talmațchi, G. 2017a, *Pentru o Restitutio in Integrum-despre câteva descoperiri elenistice din jurul jumătății secolului XX*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 3, 275-305.
- Talmațchi, G. 2017b, *Despre comunitățile greco-autohtone din zona centrală și sud-vestică a Dobrogei în perioada elenistică. Evidențele arheologice și monetare*, Pontica 50, 525-562.
- Talmațchi, G. 2020, *The mint of Callatis in the Hellenistic period, stages and possible models of presence, penetration and possible monetary circulation in the Greco-native environment*, Acta Archaeologica Lodziensia 65, 139-148.
- Thompson, M., Mørkholm, O., Kraay, C. M. 1973, *An Inventory of Greek Coin Hoards*, The American Numismatic Society, New York.
- Teodor S., Nicu M., Țau S. 1987, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, județul Galați*, Thraco-Dacica 8, 133-138.